

કૌશિક : એક અપ્રસિદ્ધ વૈયાકરણ

- નીલાઝ્જના સુ. શાહ

પાણિનીય ધાતુપાઠ પરના વૃત્તિગ્રંથોમાં, જે કેટલાક અપ્રસિદ્ધ વૈયાકરણોના મતના ઉલ્લેખો મળે છે, તેમાંના એક કૌશિક નામના વૈયાકરણ છે. તેમણે પાણિનીય ધાતુપાઠ પર વૃત્તિ લખી હોવાનું મનાય છે.^૧ તેમની એ વૃત્તિ હાલ ઉપલબ્ધ નથી, પણ તેમના કેટલાક મતોનો ઉલ્લેખ ક્ષીરસ્વામીકૃત 'ક્ષીરતરંગિણી' (ઈ.સ.ની અગિયારમી સદી) 'દૈવ' પરની 'પુરુષકાર વૃત્તિ' (ઈ.સ.ની તેરમી સદી) અને સાયણકૃત 'માધવીયા ધાતુવૃત્તિ' (ઈ.સ.ની ચૌદમી સદી)માં મળી આવે છે.* તેમના ધાતુસૂત્રો વિશેના મત સહુપ્રથમ આપણને ક્ષીરતરંગિણી (ક્ષીત)માં ઉપલબ્ધ થાય છે તેથી તેઓ અગિયારમી સદી પહેલા થઈ ગયા હશે એ ચોક્કસ છે. તેમના ધાતુઓ વિશેના આ મતોને 'ક્ષીત'ના ક્રમાનુસાર અહીં દર્શાવ્યા છે જેથી એક સમર્થ ધાતુવૃત્તિકાર તરીકેની તેમની પ્રતિભાનો પરિચય સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને થાય.

૧. દધ ધારણે । ક્ષીત (પૃ. ૧૫).. 'કૌશિકસ્તુ દદ ધારણે દધ દાને ઇતિ પાઠં વ્યત્યાસ્થાત્ । દદતે મણિમ્, દધતે ધનમર્થિભ્યઃ ઇતિ' । ક્ષીરસ્વામી લખે છે કે સામાન્ય રીતે મોટા ભાગના ધાતુપાઠોમાં 'દદ દાને અને દધ ધારણે હોય છે તેને બદલે કૌશિક 'દદ'નો અર્થ 'ધારણે' કરે છે અને 'દધ'નો 'દાને' કરે છે. કૌશિકના મતના સમર્થનમાં જે 'દદતે મણિમ્' એવું વાક્ય ક્ષીરસ્વામીએ ટંક્યું છે તે પૂરું વાક્ય 'નિરુક્ત'માં મળે છે તેમાં દદ ધારણેના સમર્થનમાં 'અકૂરે દદતે મણિમ્' । 'વિશ્વે દેવાઃ પુષ્કરે ત્વાદદન્તા' (ઋ ૭. ૩૩. ૧૧)—આ બંને વાક્યો આપ્યાં છે. ટીકાકાર તુર્ગે પણ આ બાબતનું સમર્થન કરતાં કહ્યું છે : લોકેઽપ્યં દદતિધારણાર્થે ભાષ્યતે । માધવીયા ધાતુવૃત્તિ (માધાવૃ પૃ. ૫૫)માં આ જ ધાતુસૂત્રના સંદર્ભમાં સાયણ લખે છે :

* યુધિષ્ઠિર મીમાંસક (સં)ક્ષીરતરંગિણી (બહાલગઢ, હરિયાણા) દ્વિતીય આવૃત્તિ, સં. ૨૦૮૨; યુધિષ્ઠિર મીમાંસક, દૈવ-પુરુષકારવાર્તિક, અજમેર, પ્રથમ સંસ્કરણ, સં. ૨૦૧૯; દ્વારિકાદાસ શાસ્ત્રી, માધવીયા ધાતુવૃત્તિ, વારાણસી, દ્વિતીય સંસ્કરણ, ૧૯૮૩.

दान इति केचित्पठन्ति, 'दद दाने' इत्यत्र धारणे इति तदयुक्तम् । तेमणे कौशिकनुं नाम आप्युं नथी. ते पोते आ मतने अयोग्य ठेखे छे अने तेना समर्थनमां शिशुपालवधना श्लो. १९. ११४ने तेमज काव्यप्रकाशना श्लो. १०.५९३ने टांके छे जेमां अनुक्रमे दद धातु दानना अने दध धातु धारणना अर्थमां प्रयोजायो छे.

दाददो दुदुदुददी दादादो दुददी ददो:..... दद: ॥ (शिशु १९. ११४)

तद्वेषोऽसदृशोऽन्याभिस्त्रिभिर्मधुरताभृतः ।

दधते सुलभां शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥ (काव्यप्रकाश, १०. ५९३)

एक नौधपात्र बाबत ए छे के क्षीरस्वामीए कौशिकनो आ मत आप्या बाद एक तटस्थ विवेचकने शोभे तेवो सरस खुलासो कर्यो छे : युक्तायुक्तत्वे त्वत्र सूरयः प्रमाणम् । वयं हि मतभेदप्रदर्शनमात्रेणैव कृतार्थाः । मुनिमुख्यानां वाक्यं कथंकारं विकल्पयामः, वयमपि हि स्वखलन्तोऽन्यैः कियन् नोपलप्स्यामहे । योग्यायोग्यत्वनी बाबतमां मुनिओ प्रमाण छे. अमे तो मात्र मतभेदनुं प्रदर्शन करीने कृतार्थ थईए छीए. मुख्य मुनिओनां वाक्योनी अमे केवी रीते छणावट (साचुं शुं खोटुं शुं ?) करीए ? अमारी भूल थाय तो शुं अमे पण केटला ठपकाने पात्र नहीं थईए ? (पुरुषकार वृत्ति (पृ. १२)मां कृष्ण लीलाशुके कौशिकना मत साथे आ खुलासो पण आप्यो छे. मात्र बोपदेवना धातुपाठ, कविकल्पद्रुम (पृ.३४)मां दध ददे एवो पाठ मळे छे जे कौशिकना मतनुं समर्थन करे छे.

२. युत् जुत् भासने । क्षीत (पृ. २०) कौशिकस्तु ज्योतिः सिद्धये जुतिं ज्युतिं मन्यते । ज्योतिश्च द्युतेरसिजादेश्च । (उ. २. ११०) इति सिद्धम् । जुतिरिति दुर्गः । कौशिक ज्योतिः शब्दनी सिद्धि माटे जुति उपरांत ज्युति एवो धातु पण सूचवे छे. मोटभागना बधा धातुपाठोमां क्षीतनी जेम ज भ्वादि गणना आ धातुओनो पाठ छे. 'क्षीत'कार उणादि सूत्र द्युतेरसिजा० (२-११०)थी आ शब्दनी सिद्धि दर्शावे छे. एनो अर्थ ए थयो के एमने 'ज्युति' जेवो धातु मानवानी जरूर लागती नथी. 'क्षीत'ना संपादक युधिष्ठिर मीमांसके दर्शाव्युं छे के क्षीरस्वामीए 'अमरकोश' परनी 'अमरकोशोद्घाटन' टीकामां 'ज्योतिः' (३-३.२३१) शब्दने समजावतां 'ज्योतते

જ્યોતિઃ' કહ્યું છે, તો શતપથબ્રાહ્મણ (૧.૫.૩.૧)માં 'અવજ્યોત્યમાનમ્' પ્રયોગ મળે છે અને નિરુક્ત (૨-૨૮-૧૬)માં જ્વલતિના કર્મોમાં 'દ્યોતતે જ્યોતતે'— એ બે ધાતુનો પાઠ મળે છે. તેથી મીમાંસકનું માનવું છે કે અર્વાચીન આચાર્યોએ પોતાના સમયમાં આ ધાતુનો પ્રયોગ નહીં જોયો હોય તેથી 'દ્યુત દીપ્તૌ'—એ ધાતુમાંથી જ્યોતિઃ નિષ્પન્ન કરે છે.^૨ આ સંદર્ભમાં ગ. બા. પલ્સુલેનો મત નોંધવા જેવો છે.^૩ તેઓ માને છે કે મળ ધાતુ તો જ્યુત્ જ હશે પણ પાછલ્લથી પ્રાકૃત ભાષાની અસરને લીધે જુત્ થઈ ગયો. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો કૌશિકે પ્રાચીન ધાતુને દર્શાવ્યો જણાય છે. બોપદેવના કવિ. (પૃ. ૨૯)માં 'જ્યુત્ ભાસને' મળે છે એ નોંધવું ઘટે.

૩. વિથ્ વેથ્ યાચને । ક્ષીત. (પૃ ૨૧)..... કૌશિકસ્તુ અવિથુરસિદ્ધયે યાતન ઇત્યાહ, નન્ન વ્યથેઃ સમ્પ્રસારણં કિચ્ચ । (ઉ. ૧. ૩૯) ઇતિ સિદ્ધેઃ । આ બાબતમાં ક્ષીરસ્વામી નોંધે છે કે કૌશિક વિથુરઃ ને વિથ્ વેથ્ પરથી સિદ્ધ કરવા આ બંને ધાતુઓનો અર્થ યાચનાને બદલે યાતના સૂચવે છે. ક્ષીરસ્વામી આ મતનો અસ્વીકાર કરતાં કહે છે કે આ ધાતુઓ સાથે વિથુરઃ (પીડા આપનાર)ને સાંકળવાની જરૂર નથી. કારણકે ઊનાદિ સૂત્ર વ્યથેઃ (ઉ. ૧. ૩૯)થી ભ્વાદિ ધાતુ 'વ્યથ ભયસજ્વલનયોઃ'નું સંપ્રસારણ થઈ વિથુરઃ રૂપ થયું છે. નોંધવું ઘટે કે માધાવૃ (પૃ. ૧૯૧)માં પણ વ્યથ ને લગતા ધાતુસૂત્રમાં જ વિથુરઃની ઉપર્યુક્ત ઊનાદિસૂત્રથી જ વ્યુત્પત્તિ દર્શાવી છે, ક્ષીરસ્વામીએ કૌશિકના આ મતનું સ્પષ્ટ ધ્વંસન કર્યું છે.

'માધાવૃ' (પૃ. ૬૩)માં મળતો કૌશિકનો મત આ ધાતુઓને લગતો છે પણ તે તેમના અર્થની બાબતમાં નહીં પણ સ્વરૂપને લગતો છે. સાયણ વિથ્વેથ્ યાચને । ધાતુસૂત્રની વૃત્તિમાં કહે છે : દ્વિતીયો દાન્તઃ આદ્યો દાન્તઃ ઇતિ કૌશિકઃ : 'કૌશિકના મત પ્રમાણે વિથ્ અને વેદ્ એમ આમનું સ્વરૂપ જોઈએ. તેમના આ મતને કોઈ પણ ધાતુપાઠનું સમર્થન મળતું નથી. સાયણે વધારામાં એમ પણ નોંધ્યું છે કે કૌશિકના મતનો ક્ષીરસ્વામીએ અસ્વીકાર કર્યો છે. ધાતુના સ્વરૂપ અંગેના આ મતનો નિર્દેશ જ ક્ષીરસ્વામીએ કર્યો નથી, તો તેને દોષિત ઠરાવવાનો પ્રશ્ન ક્યાં રહે ? સાયણ ક્ષીરસ્વામીએ આ ધાતુના અર્થ અંગેના કૌશિકના મતના ક્ષીતમાં કરેલા અસ્વીકારની વાત

કરતા જણાય છે.

૪. શ્ચુતિર્ ક્ષરણે । ક્ષીત. (પૃ. ૨૩)..... કૌશિકસ્તુ શ્ચુતિમયોપધં મન્યતે-
શ્ચોતતિ । કૌશિક ભ્વાદિ ગણના આ ધાતુનો 'શ્ચુતિ' એ રીતે 'ચ'કાર વગરનો
પાઠ કરે છે. 'માધાવૃ'માં (પૃ. ૬૭)સાયણે કૌશિકના નામ વગર આ મતનો
નિર્દેશ કર્યો છે અને તેના મતના સમર્થનમાં, ભટ્ટભાસ્કરે ટંકેલી ઋગ્વેદની
ઋચાઓ આપી છે : અત્ર શ્ચુતિરિત્યયકારમપિ પઠન્તિ । તથા ચ 'મધુશ્ચુતં
ઘૃતમિવ સુપૂતમ્ .. । [ઋ. ૪. ૫૭.૨], શ્ચોતન્તિ તે વસોઃ [ઋ.
૩. ૨૧. ૫] ઇત્યાદૌ ભટ્ટભાસ્કરઃ । તથા ચ મૈત્રેયોઽપિ - શ્ચુતિરિત્યયેકે
પઠન્તિ । સાયણે નોંધ્યા પ્રમાણે મૈત્રેયે પણ 'ધાતુપ્રદીપ' (પૃ.૭)માં કેટલાકનો
કહીને નામ આપ્યા વગર કૌશિકના આ મતનો નિર્દેશ કર્યો છે. માધાવૃ.માં,
ધાતુસૂત્રોના સંદર્ભમાં ભટ્ટ ભાસ્કરે જે પોતાના અભિપ્રાયના સંદર્ભમાં વૈદિક
ઋચાઓ ટંકે છે તેમના કેટલાક મત મળે છે.

કૌશિકને ભટ્ટ ભાસ્કરે ઉપરાંત હેમચંદ્રના ધાતુપાઠનું સમર્થન પણ મળી
રહે છે, કારણકે હેમચંદ્ર હેમધાતુમાલા (પૃ.૩૩)માં ચુત્, શ્ચુત્, શ્ચ્યુત્ ક્ષરણે
-એમ ત્રણે આપે છે. કવિ (પૃ.૨૯)માં ચુત્ ચ્યુતિ ક્ષરે-બંને મળે છે. નોંધવું
જોઈએ કે ભટ્ટિકાવ્યમાં તો આશ્ચ્યોતદ્વધિરમ્.....(૧૭.૧૧)—એમ શ્ચ્યુત્ ધાતુનો
પ્રયોગ મળે છે.

૫. દ્રાઘ આયાસે ચ । ક્ષીત. (પૃ. ૩૩) આયાસં કદર્થનમ્ । કૌશિક-
સ્ત્વાયામે । દૈર્ઘ્યવિશિષ્ટાયાં ક્રિયાયામિત્યાખ્યત્ ।

કૌશિક દ્રાઘના અર્થની બાબતમાં ક્ષીસ્વામીથી જુદા પડીને આયામ એ
અર્થ દર્શાવે છે અને આયામનો અર્થ પણ દીર્ઘતાથી વિશિષ્ટ એવી ક્રિયા
કરે છે. 'માધાવૃ' (પૃ. ૮૦) પણ 'દ્રાઘ આયામે આયામો દૈર્ઘ્યક્રિયેતિ કૌશિકઃ।'
કહીને કૌશિકનો ઉપર્યુક્ત મત જ આપે છે.

ક્ષીસ્વામી, ચાન્દ્ર, જૈનેન્દ્ર, કાતંત્રવ્યાકરણકાર, શાકટાયન—આમાં મોટાભાગના
ધાતુવૃત્તિકારો આયાસઃ અર્થ જ આપે છે.^૪ કૌશિકના મતને સાયણ ઉપરાંત
બોપદેવનું સમર્થન મળી રહે છે. જો કે બોપદેવે કવિ. (પૃ. ૧૬)માં દ્રાઘ્ઙ
શ્રમાયામાશક્તિષુ । એમ ત્રણે અર્થ આપ્યા છે. શ્રી. ગ. બા. પત્સુલેએ જણાવ્યું
છે કે હસ્તપ્રતોમાં અમુક અક્ષરોમાં, એકને બદલે બીજો વંચાવાનો સંભવ

રહે છે તેવી રીતે મનો સ વંચાવાને લીધે જ આયામનું આયાસે વંચાયું છે.^૧ ખરેખર દ્રાઘ ધાતુનો સાચો અર્થ આયામ: છે કારણકે દ્રાઘિમાન, દ્રાઘિષ્ટ— આ બધા શબ્દોનું મૂળ દ્રાઘ ધાતુ જ છે. આમ ધાતુઓના અર્થની બાબતમાં કૌશિકની દૃષ્ટિ સાચા અર્થને પકડે છે, એવી છપ પડે છે.

૬. હેડ વિબાધાયામ્ । 'ક્ષીત'. (પૃ. ૫૬)– કૌશિકસ્તુ નૈતાનાહ । ક્ષીરસ્વામી લખે છે કે કૌશિક આ ધાતુઓનો પાઠ કરતા નથી. આ પરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે કૌશિકે સમગ્ર ધાતુપાઠ પર વૃત્તિ લખી હોવી જોઈએ. ક્ષીરસ્વામીએ અહીં 'એતાન્' એમ બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે તેથી 'હેડ વિબાધાયામ્' અને તે પહેલાંના ઓછામાં ઓછા બે ધાતુઓ 'પિટ શબ્દે' અને 'વિટ આક્રોશે' એમ ત્રણ ધાતુઓનો કૌશિક ધાતુપાઠમાં સમાવેશ કરતા નથી એવો અર્થ થયો. 'માધાવૃ', અને 'ધાપ્ર'માં હેડ વિબાધાયામ્ અને વિટ આક્રોશે નથી. પિટ શબ્દસંજ્ઞાતયો: ધાતુ બંનેમાં—માધાવૃ (પૃ.૧૦૪) અને ધાપ્ર(પૃ.૨૩)માં અને બીજા ધાતુપાઠોમાં મળે છે. હેડ વિબાધાયામ્ ભાગ્યે જ કોઈ ધાતુપાઠમાં મળે છે, જ્યારે મોટેભાગે હેટ વિબાધાયામ્ મળે છે. આક્રોશના અર્થમાં વિટ માત્ર કવિ(પૃ.૨૩)માં મળે છે. આ સંદર્ભમાં ગ. બા. પલ્પુલેનો મત એવો છે અમુક ધાતુઓ અમુક અર્થમાં ભાષા અને સાહિત્યમાં પ્રયોજાયા નથી કે પછીના સમયમાં અનાર્ય ગણાઈને ધાતુપાઠમાં સમાવાતા બાધ થયા તેથી કેટલાક ધાતુવૃત્તિકારો તેમનો પાઠ કરતા નથી.^૨

૭. કુડિ વૈકલ્યે । ક્ષીત (પૃ.૫૭) કુટિ ઇતિ કૌશિકદુર્ગૌ । કુણ્ટતિ । કૌશિક અને દુર્ગ શ્વાદિ ગણના કુડિને બદલે કુટિ એમ પાઠ કરે છે. માધાવૃ (પૃ.૧૧૪)માં આ જ પ્રમાણે કૌશિકને દુર્ગના મતનો ઉલ્લેખ છે. સાયણે ત્યાં નોંધ્યું છે કે ધાતુપાઠમાં અહીં ડાન્ત ધાતુઓના પાઠનું પ્રકરણ ચાલે છે માટે શાકટ્યન પ્રકરણના અનુરોધથી કુડિ ધાતુને જ માને છે. દૈવ પરની પુરુષકાર વૃત્તિ (પૃ. ૬૭) કુઠીતિ કૌશિકદુર્ગૌ । એમ મત આપે છે. કુડિનું કુણ્ડતિ, કુટ્વિનું કુણ્ટતિ અને કુઠિનું કુણ્ઠતિ રૂપ થાય છે. મૈત્રેય, કાતંત્રકાર, અને કાશકૃત્ત્વ વૈકલ્યના અર્થમાં, કુડ ધાતુ આપે છે, ચાન્દ્ર જૈનેન્દ્ર શાકટ્યન અને હેમચંદ્ર કુટ ધાતુનો પાઠ કરે છે જ્યારે બોપદેવ કવિમાં કુડ (પૃ. ૨૬) કુટ (પૃ.૨૨) અને કુઠ

(પૃ. ૨૪) એમ ત્રણે આપે છે એવો સંભવ છે કે પુરુષકાર વૃત્તિમાં કુટને બદલે કુઠ વંચાયું હોય કારણકે હસ્તપ્રતમાં ટને ઠનો ગોટલો થવાનો સંભવ છે.^૭

૮. મુડિ ખણ્ડને । ક્ષીત (પૃ. ૫૭)-મુટિ ઇતિ કૌશિકદુર્ગો-મુણ્ડતિ । ભ્વાદિગણના મુડિ ખણ્ડને ધાતુનો કૌશિક અને દુર્ગ મુટિ પાઠ કહે છે. માધાવૃ (પૃ. ૧૧૩)માં, ધા. પ્ર. (પૃ. ૨૬) અને લગભગ બધા જ ધાતુપાઠમાં મુડિ એમ ધાતુ મળે છે. દૈવ પરની પુરુષકાર વૃત્તિ (પૃ. ૬૪)માં મુડિ ખણ્ડને-ના સંદર્ભમાં શુઠીતિ કૌશિકદુર્ગો । શુણ્ડતિ મળે છે. તેમાં મુટિને બદલે શુઠિ કદાચ વંચાયું હોય તેમ ક્ષીતના સંવાદો યુધિષ્ઠિર મીમાંસકનુ માનવું છે. પ્રકરણની દૃષ્ટિ પળ શુઠિ અહીં બંધ બેસતું નથી.

૯. શુઠિ શોષણે । શ્રીત (પૃ. ૬૦)-એનં કૌશિકો નાધ્યેષ્ઠ । ક્ષીરસ્વામી જણાવે છે કે ભ્વાદિ ગણના આ ધાતુનો કૌશિક પાઠ કરતો નથી કે એને સ્વીકારતો નથી. માધાવૃ (૧૧૫)માં, ધાપ્ર (પૃ. ૨૮)માં, પુરુષકારવૃત્તિ (પૃ. ૬૩) અને કવિ (પૃ. ૨૫)માં શુઠ શોષણે ધાતુ આપે છે. શુઠ ધાતુ પરની આવેલો શુઠી (સૂંઠ) શબ્દ પ્રચલિત છે (માધાવૃ. પૃ ૧૧૫). આ ધાતુનો પાઠ કરવાનું કેમ કૌશિકે ના પાડી હશે તેનો યાલ આવતો નથી. ચાન્દ્ર વ્યાકરણમાં આ ધાતુનો પાઠ નથી.^૮ તેને અનુસરીને કદાચ આવો મત કૌશિકે દર્શાવ્યો હોય.

૧૦. મેપૃ રેપૃ લેપૃ ગતૌ । ક્ષીત. (પૃ. ૬૩)-હેપૃ ચ ઇતિ કૌશિકઃ ।

માધાવૃ (પૃ. ૧૧૭)માં પળ ઉપર્યુક્ત ધાતુસૂત્રની વ્યાખ્યામાં આમ કૌશિકનો નામ વગર નિર્દેશ છે : ક્વચિત્ પઢ્યતે હેપૃ ધેપૃ ઇતિ ચ । આ હેપૃ ધાતુનું વર્તમાનકાલ તૃ. પુ. એકવચનનું રૂપ હેપતે થાય છે, આ ધાતુ કોઈ ધાતુપાઠમાં મળતો નથી, તે નોંધવું ઘટે.

૧૧. બર્ફ, રફ, રફિ, અર્બ, વર્બ, કર્બ, ખર્બ, ગર્બ, ધર્બ, શર્ષ, ષર્બ.... નર્બ ગતૌ । ક્ષીત. (પૃ. ૬૮) - અર્બેત્યાદૌ રેફસ્થાને નકારં કૌશિકો મન્યતે । માધાવૃ (પૃ. ૧૨૫)માં આ જ મત બીજા શબ્દોમાં મળે છે. અર્બાદિયો નોપધા ઇતિ કૌશિકઃ' અને કૌશિક ભ્વાદિગણના આ ધાતુસૂત્રના અર્બથી

नर्ब सुधीना बारे धातुओने नोपध माने छे एटले के तेमनुं स्वरूप अन्ब, बन्ब, कन्ब, एम थवुं जोईए. नोंधवुं घटे के मात्र कवि. (पृ. ३९)मां आ धातुओना अर्ब अने अन्ब, बर्ब-बन्ब, कर्ब-कन्ब-एम बने रूपो आप्या छे.

आ धातुओना संदर्भमां, ग. बा. पल्सुलेए एम जणाव्युं छे के शारदालिपिमां र अने न बने लगभग सरखा वंचाय छे तेथी लिपि वांचवाना गोटाळने लीधे आम बन्नुं हशे.^९ कवि. सिवायना बधा ज धातुपाठ अर्ब-बर्ब एम पाठ आपे छे.

१२. वन भण धण शब्दे । क्षीत. (पृ. ७२) धणति । कौशिकस्तु दन्त्यान्तमाह ।

कौशिक आ धातुसूत्रमांन धण शब्दे ए भ्वादि गणना धातुनो धन एम पाठ करे छे. माधावृमां अने धाप्रमां आ धातुनो निर्देश नथी. मात्र काशकृत्स्न धातुपाठ (पृ. २५)मां धन शब्दे मळे छे ज्यारे बोपदेवना कवि. (पृ. ३६)मां धन् खे एम मळे छे. कवि. परनी धातुदीपिका टीकामां तेना दृष्टांत तरीके 'धनति मृदङ्गः ।' एम पण आप्युं छे आम कौशिकने काशकृत्स्न व्याकरणना कर्ता अने बोपदेव बनेनुं समर्थन मळी रहे छे.

१३. त्सर छद्मगतौ । क्षीत. (पृ. ८५)-त्सद्म इत्यपीति कौशिकः-त्सद्मति । कौशिके भ्वादि गणना धातु त्सर ने बदले त्सद्म सूचव्यो छे अने तेनुं वर्तमानकाळनुं रूप त्सद्मति दर्शाव्युं छे. कोई धातुपाठमां आ धातुनो पाठ मळतो नथी.

१४. कव शब्दे । क्षीत. (पृ. १०३)- कशेति कौशिकः । कौशिक अहीं कश शब्दे नो पाठ करे छे. 'क्षीत'ना संपादक युधिष्ठिर मीमांसक नोंधे छे के अहीं शकारान्त धातुओना पाठमां वच्चे कव धातु आवे छे, ते बंधबेसतो नथी. प्रकरणना अनुरोध प्रमाणे कश धातु योग्य छे. 'माधावृ' के 'धाप्र'मां आ कश शब्दनो पाठ नथी. हेमधातुमाला (पृ. ५२) अने कवि. (पृ. ४८)मां कश शब्दे मळे छे. ग. बा. पल्सुलेना मत प्रमाणे आ धातु पाछळथी उमेसयेलो लागे छे. कारणके प्राचीन धातुपाठमां आ धातु मळतो नथी.^{१०} कशा (चाबूक) शब्दने अमरकोश (२-१०-३१) परनी

‘व्याख्यासुधा’ नामनी टीकामां कश शब्दे परथी व्युत्पन्न करवामां आव्यो छे आ कश धातु अदादि कस (कश) गतिशासनयोः धातु करतां जुदो छे.

१५. सन्धु विश्वासे । (पृ. १०८) सन्धु इति कौशिकः- संहते, ऊष्मान्तप्रस्तावात् । भ्वादि गणना सन्धु ने बदले सन्धु धातुनो पाठ करे छे - आ धातु मात्र कवि. (पृ. ५६) आपे छे अने तेना परनी टीका धातुदीपिकाना कर्ता दुर्गादास लखे छे : धातुरयं कैश्चिन्न मन्यते । सामान्य रीते मोटभागना धातुपाठो सन्धु विश्वासे - एम आ धातुनो पाठ आपे छे. कौशिकने आ बाबतमां कवि.ना कर्ता बोपदेवनुं सबळ समर्थन मळी रहे छे.

१६. क्षजि गतिदानयोः । क्षीत. (पृ. ११२) क्षीर. नोंधे छे के क्षजेति कौशिकः । आ ज प्रमाणे माधावृ. (पृ. १९२)मां पण कौशिकनो आ मत मळे छे के भ्वादि गणना आ धातुनो पाठ क्षज थवो जोईए. जो क्षजि पाठ करीए तो इदितो नुम् धातोः । (पा. ७. १. ५८) सूत्रथी क्षज्जते वर्तमानकाळनुं रूप थाय अने जो क्षज करीए तो क्षजते एम रूप थाय. बोपदेव कवि. (पृ. १८)मां क्षजि क्षज बने आपे छे.

कौशिके भाषा के साहित्यमां क्षजते वगैरे-एवां आ धातुनां रूपो जोयां हशे, तेथी तेओ आ सूचन करे छे.

१७. दाशु दाने । क्षीत. (पृ. १३२)-दायु दान इति कौशिकः । भ्वादि गणना आ धातुनो पाठ दाशु नहीं पण दायु थवो जोईए एम कौशिक माने छे. दाशु होय तो वर्तमानकाळनुं रूप दाशते थाय छे अने दायु होय तो दायते थाय छे. माधावृमां कौशिकना आ मतनो उल्लेख नथी. मात्र बोपदेवना कवि. (पृ. ४२)मां दायुज् दाने एम मळे छे.

१८. शिजि अव्यक्ते शब्दे । क्षीत. (पृ. १७९) शिजि पिजि इति कौशिकः । पिक्ते पिञ्जरः । कौशिक अव्यक्त शब्दना अर्थ दर्शावता धातु तरीके अदादिगणना आ शिजि उपरांत पिजिने पण आ धातुपाठमां गणाववा इच्छे छे. माधावृ (पृ. ३३५)मां सायण नोंधे छे अयं पिञ्जिश्च द्वाव्यक्ते शब्दे’ इति काश्यपः । आम काश्यपनो मत पण कौशिक जेवो ज छे

કે આ ધાતુસૂત્રમાં શિજિ સાથે પિજિનો પાઠ થવો જોઈએ. અવ્યક્ત શબ્દ એ અર્થમાં પિજિ ધાતુ કોઈ પણ ધાતુપાઠમાં મળતો નથી.

ગ. બા. પલ્સુલેનો આ સંદર્ભમાં એવો મત છે કે આ ધાતુ પ્રમાણમાં સહેજ પાછળથી ઉમેરાયેલો હશે કે ગમ નેમ પણ એની સાથે જ્યારે એ ઉમેરાયો ત્યારે એનો અર્થ સંકળાયેલો ન હતો.^{૧૧} જાનત હોવાથી તેને શિજિ જોડે મૂકીને કોઈએ એનો અર્થ અવ્યક્ત શબ્દ કર્યો, તો તેના પછીના ધાતુ પૃષ્ઠ સમ્પર્કે સાથે એને સાંકળીને અન્ય એ સમ્પર્કે કે સમ્પર્ચને અર્થ કર્યો તો કેટલાકે પિંગલઃ પિંગલકઃ જેવા શબ્દોનો મૂળ ધાતુ કલ્પીને એનો અર્થ 'વર્ણ' કર્યો, અને અમુક વૈયાકરણોએ પિઞ્જુલઃ (ધાસનો પૂઞો) સાથે એનો મેઢ બેસાડીને તેનો અર્થ 'અવયવ' પણ કર્યો. બોપદેવના કવિ. (પૃ. ૨૮)માં પિજનો અર્થ વર્ણપૂજયોઃ એમ મળે છે, જેનું એક પાઠાંતર વર્ણકૂજયોઃ મળે છે અને કૂજનો અર્થ અવ્યક્ત શબ્દ જ થાય છે. કૌશિક અને કાશ્યપ પિજિનો અર્થ 'અવ્યક્ત શબ્દ' કરે છે, જેનું વર્તમાનકાળનું રૂપ પિંકે થાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં રૂ ને પિંજવું, રૂનું પિંજણ વગેરે શબ્દો વપરાય છે અને તેમનો આ પિજ ધાતુ સાથે સંબંધ કદાચ દર્શાવી શકાય.

૧૧. પૃચી સમ્પર્કે । ક્ષીત. (પૃ. ૧૮૦)-પૃચિ ઇતિ કૌશિકઃ-પૃક્ષતે । માધાવૃમાં (પૃ. ૩૩૬)માં અદાદિ ગણના આ ધાતુસૂત્રના સંદર્ભમાં સાયણે નોંધ્યું છે કે ઇદિત્તૃતીયાન્તઃ ઇતિ કૌશિકઃ । એટલે અર્થ એવો થયો કે કૌશિક પૃચીને બદલે પૃજિ પાઠ આપે છે. ક્ષીતમાં આ બાબત કોઈ ચર્ચા નથી, પણ સાયણે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે સમ્પૃચાદિ સૂત્ર (૩. ૨. ૧૪૨)માં 'કાશિકાવૃત્તિ'માં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે 'પૃચી સમ્પર્કે' ઇતિ રુધાદિર્ગ્હાતે ન ત્વદાદિઃ । તેથી પૃચી એ સ્વરૂપ બરાબર છે. વળી ડાણાદિવૃત્તિમાં પર્જન્યઃ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ 'અર્જેઃ પર્જ વા' એ ધાતુથી અન્યઃ પ્રત્યય લગાડીને કરવામાં આવી છે (ડાણાદિવૃત્તિમાં પર્જન્યઃ ૩-૮-૬ સૂત્ર જ છે ને સિદ્ધાંતકૌમુદીમાં પૃષ્ઠ સેચને પરથી તેની વ્યુત્પત્તિ કરવામાં આવી છે). આ ઉપરાંત શાકટાયન પણ પૃચૈ સમ્પર્ચને । સૂત્ર આપે છે. તેથી પૃચી જ બરાબર છે અને પૃજિ એ ધાતુનું સ્વરૂપ અયુક્ત છે તેમ સાયણ દલીલ કરે છે ધાપ્ર. (પૃ. ૭૧)માં અને કાશકૃત્સ (પૃ. ૧૨૬)માં પૃજી છે, કવિ.માં પૃચી (પૃ. ૧૭) અને

પૃજિ (પૃ. ૨૦)- એ બંને સંપર્કના અર્થમાં આપ્યા છે. પુરુષકાર વૃત્તિ (પૃ. ૪૬)માં સુધાકરનો મત મળે છે : અત્ર ભૂવાદિ સૂત્રે સુધાકર - પૃચિ ઇતિ દ્રમિઢાઃ, વેતિ નન્દિસ્વામી ।

આમ કૌશિકના પૃચિ એ ધાતુ સ્વરૂપને દ્રમિઢાનો ને જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણના વૃત્તિકાર નન્દિસ્વામીનું સમર્થન મળી રહે છે. તો પૃજિ એ રૂપને કવિ.ના કર્તા બોપદેવનું સમર્થન મળી રહે છે.

૨૦. બિલ ભેદને । ક્ષીત. (પૃ. ૨૧૮) ખિલ ઇતિ કૌશિકઃ-ભેલયતિ ભેલઃ ખિલ્મમ્ । કૌશિક ચુરાદિ ધાતુ બિલને બદલે ખિલ એમ આ ધાતુનો પાઠ કરે છે. કવિ. (પૃ. ૪૫)માં આવો પાઠ મળે છે તે સિવાય બધા ધાતુપાઠમાં બિલ ભેદને એમ જ મળે છે. ક્ષીત.ના સંપાદકે નોંધ્યું છે કે નિરુક્ત ૧. ૨૦માં બિલ્મં ખિલ્મં ભાસનમિતિ વા મળે છે.^{૧૩} ટીકાકાર દુર્ગે આ ખિલ્મમ્ નો અર્થ વેદાનાં ભેદનમ્ । ભેદો વ્યાસઃ । એમ આપ્યો છે પણ એના મૂળ ધાતુનો નિર્દેશ કર્યો નથી. પણ ખિલ્મમ્ ના અર્થ જોતાં ખિલ ભેદને એ એનો મૂળ ધાતુ હોવો જોઈએ. ગુજરાતી શબ્દ ભેલાળનો મૂળ ધાતુ પણ કદાચ ખિલ હોવાનું અનુમાન થઈ શકે.

૨૧. વ્યય ક્ષયે । ક્ષીત (પૃ. ૩૦૧)-વ્યપ વ્યય ઇતિ કૌશિકઃ । કૌશિક 'ક્ષય'ના અર્થમાં ચુરાદિ ગણના વ્યય ક્ષયે-એ ધાતુ ઉપરાંત વ્યપ નો પણ પાઠ કરે છે. આ વ્યપ ક્ષયે એ ધાતુ માત્ર કવિ. (પૃ. ૩૮)માં મળે છે.

૨૨. ઘુષિર વિશબ્દને । ક્ષીત. (પૃ. ૩૧૩).... ઘુષ વિશબ્દને ઇતિ કૌશિકઃ । કૌશિક ચુરાદિ ગણના ધાતુ ઘુષિર્ નો ઘુષ એમ પાઠ કરે છે. ઘુષિર પાઠ કરીએ તો ઇસ્તિ વા (પા. ૩. ૧. ૫૭) સૂત્રથી લુઙ્ એટલે કે અદ્યતનકાલનાં રૂપોમાં અઙ્ વિકરણ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય. વળી ક્ષીરસ્વામી જણાવે છે કે ઇસ્તિવમનિત્યપ્યન્તત્વે લિઙ્ગમ્ । એટલે કે ઇર્ અનુબન્ધ અનિત્ય પ્યન્તત્વને દર્શાવે છે. તેથી ઘુષિર્ ના લુઙ્ માં ઋણ રૂપો થાય છે : અજૂઘુષત્ અઘુષત્ અઘોષીત્ । જો 'ઈર્' અનુબન્ધ વિનાના 'ઘુષ'નો પાઠ, કૌશિકના મત પ્રમાણે કરીએ તો 'ઇસ્તિ વા ।' લાગુ ન પડે અને તેથી અદ્યતન 'અજૂઘુષત્ અઘુષત્' - એ પ્રમાણે રૂપ થાય. કૌશિકે

આ ધાતુનાં અદ્યતનકાલમાં અમુક જ રૂપો પ્રયોજાતાં જોયાં હોય તેથી તેઓ 'ઘુષ' એ પાઠનો આગ્રહ રાખે છે એમ બને. લગભગ પાણિનીય પરંપરાના બધા ધાતુપાઠમાં 'ચુરાદિ' ગણમાં આ ધાતુનો પાઠ 'ઘુષિર' મળે છે. આ ધાતુનો અર્થ 'અવિશબ્દન' કે 'વિશબ્દન' તે વિશે વૈયાકરણોમાં મતભેદ પ્રવર્તે છે. પણ તે બાબતમાં કૌશિક ક્ષીરસ્વામી સાથે સહમત છે તેથી તેની ચર્ચા અસ્થાને છે.

૨૩. લુટ વિલોડને । માધાવૃ (પૃ. ૧૧૧).....એતદાદયઃ પાઠત્યન્તાષ્ટવર્ગતૃતીયાન્તાં
 ઇતિ કૌશિકકાશ્યપનન્દિદ્રમિઙ્ઘઃ । માધાવૃમાં નોંધાયેલો કૌશિકનો આ એક જ મત એવો છે કે જે 'ક્ષીત.'માં નથી. સાયણ વધારામાં નોંધે છે કે તે ચાસ્માદનન્તરે પિટહટી ચ પેદુઃ । આ પરથી જણાય છે કે તેમણે લુટ પછી તરત પિટ અને હટનો પાઠ કર્યો હશે. અને લુટ, પિટ, હટ, વિટ બિટ (બેમાંથી એકનો પાઠ હશે) ઇટ, કિટ, કટી-આ સાતેક ધાતુઓ પછી તરત પઠનો પાઠ કર્યો હશે. કૌશિક; તેના જેવો જ એક અપ્રસિદ્ધ વૈયાકરણ કાશ્યપ (વૃત્તિકાર ?) જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણના કર્તા નન્દિસ્વામી અને દ્રમિઙ્ઘ વૈયાકરણો આ ધાતુઓનો ટાંતને બદલે ડાન્ત પાઠ કરે છે. આ ધાતુઓમાંથી માત્ર વિટ આક્રોશે ધાતુનો 'વિઙ્ઘ આક્રોશે' એમ 'ડાન્ત' પાઠ ધાપ્ર. (પૃ. ૨૬) અને હૈમધાતુમાલા (પૃ. ૩૧)માં અને કવિ (પૃ. ૨૭)માં મળે છે.

ક્ષીત. (પૃ. ૫૬)માં 'લુટ વિલોડને ।' સૂત્રની વૃત્તિમાં 'લુઙ્ઘ ઇતિ દ્રમિઙ્ઘઃ' એમ નિર્દેશ મળે છે. સાયણે એ પણ નોંધ્યું છે કે ભૂસૂત્રે સુધાકરઃ- લુલ વિલોડને ઇતિ લાન્તોઽયં દૃશ્યતે, લોલદભુજાકાર બૃહત્તરંગમ્... । (૩. ૭૨) ઇતિ માઘઃ । ડલયોરેકત્વસ્મરણમ્ ઇતિ પ્રતિવિધેયમ્ ।

માધાવૃ માં મળતો સુધાકરનો આ જ મત પુરુષકાર વૃત્તિ(પૃ. ૫૮)માં મળે છે. સુધાકરના ડ અને લ ને એક માનવાના વિધાન પરથી અનુમાન થઈ શકે કે તે પણ કદાચ લુઙ્ઘ ને મૂળ ધાતુ માનવાનો મત ધરાવતા હોય. એમ ન હોય તો પણ કૌશિકને નન્દિસ્વામી અને દ્રમિઙ્ઘોનું સમર્થન તો મળી જ રહે છે.

ઉપર્યુક્ત વૃત્તિગ્રંથોમાં કૌશિકના જુદા જુદા ધાતુઓ વિશેના કુલ ૨૩ મત છે, જેમાંના ૨૨ (નં ૧-૨૨) 'ક્ષીત'માં છે. માધાવૃમાં કૌશિકના નામથી

અપાયેલા ૭માંથી ૬ મત (નં. ૩, ૫, ૭, ૧૧, ૧૬, ૧૯) ક્ષીતમાં મળે છે જ્યારે ૪ (નં. ૧, ૪, ૧૦, ૧૮) મત એવા છે કે જેમાં કૌશિકનું નામ નથી, પણ ક્ષીતમાં તે કૌશિકને નામે છે. 'ક્ષીત'માં મળતા બાકીના ૧૨ મત (નં. ૨, ૬, ૮, ૯, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૭, ૨૦, ૨૧, ૨૨)માંધાવૃમાં મળતા નથી.

'દૈવ' પરની 'પુરુષકાર' વૃત્તિમાં જે ત્રણ મત કૌશિકના નામે મળે છે, તે તો 'ક્ષીત'માં નોંધાયેલા છે. આમ કૌશિકના ધાતુઓ વિશેના આ મતો સાચવવાનું શ્રેય ક્ષીરસ્વામીને ફાળે જાય છે.

તેમના આ મતોનો અભ્યાસ કરતાં એવું ચોક્કસ લાગે છે કે તેમણે પાણિનીય ધાતુપાઠ પર સઙ્ગ વૃત્તિ લખી હશે. તેઓ પાણિનીય પરંપરા ઉપરાંત એમના સમયમાં વિદ્યમાન બીજી વ્યાકરણપરંપરાઓથી સારી રીતે પરિચિત જણાય છે. તેમના અમુક મત કાતંત્ર વ્યાકરણના ટીકાકાર દુર્ગ (ઈસવી આઠમી સદી) સાથે તો કોઈ મત ચાન્દ્ર વ્યાકરણકાર સાથે તો અમુક મત જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણના ટીકાકાર નન્દીસ્વામી અને દ્રમિડો સાથે મળતા આવે છે.

ધાતુઓના સ્વરૂપો માટેનાં તેમનાં સૂચનો શિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપરાંત વૈદિક સાહિત્ય પર આધારિત જણાય છે. પ્રાકૃત ભાષાની અસરને લીધે બદલાઈ ગયેલા ધાતુઓના મૂળ સ્વરૂપને તેમણે સૂચવ્યાં છે. કેટલાક ધાતુઓના ઢાન્ત પાઠને ટાન્ત સૂચવવામાં તેઓ દુર્ગને અનુસરતા જણાય છે. ધાતુઓના સ્વરૂપો વિશેનો તેમનો અભિગમ મૌલિક જણાય છે.

ધાતુઓના અર્થ બાબતનાં પણ તેમણે મૌલિક વિચારણા દર્શાવી છે. લિપિવાંચન દોષને લીધે બદલાઈ ગયેલા ધાતુના મૂળ અર્થ તરફ ધ્યાન દોર્યું છે.

એમણે સૂચવેલા નવા ધાતુઓમાંથી કેટલાક ધાતુ એવા છે કે કોઈ ધાતુપાઠમાં મળતા નથી. એનો અર્થ એ નથી થતો કે એ ધાતુઓ પ્રમાણભૂત નથી. અગિયારમી સદીનીયે પહેલાં થઈ ગયેલા આ વૈયાકરણ સમક્ષ એવું સાહિત્ય વિદ્યમાન હશે કે જેમાં આ ધાતુઓ પ્રયોજાયા હશે. એ સાહિત્ય અત્યારે લુપ્ત થઈ ગયું હોવાથી એ એ ધાતુઓ પ્રયોજાયા હોવાનું કોઈ પ્રમાણ મળે નહીં એમ બની શકે.

आ बधा परथी स्पष्ट थाय छे के कौशिके पाणिनीय धातुपाठनो सांगोपांग अभ्यास करीने पोतानी वृत्तिमां धातुसूत्रो अंगेना महत्त्वनां सूचनो कर्या हता. तेमना धातुओना स्वरूप अने अर्थ बाबतना वलणने तेमज अमुक धातुओ वधारवाना अभिप्रायने सबळ समर्थन मळे तेवा प्रयोगो मळी आववानी आशा रखीए, कारणके पुरुषकारना शब्दोमां जोईए तो व्याकरणमां प्रयोग ज मुख्य छे :

पाठ व्याख्याश्च धातूनां दृश्यन्ते स्वैरिणः क्वचित् ।

प्रयोग एव भगवांस्तानवस्थापयेत् पथि ॥

(पृ. १२)

पादटीप

१. युधिष्ठिर मीमांसक-संस्कृत व्याकरणशास्त्रका इतिहास, भा. २. (बहालगढ, हरियाणा), सं. २०४१) पृ. ९१
२. युधिष्ठिर मीमांसक, क्षीरतरंगिणी, पृ. २०, पा.टी.६
३. G. B. Palsule, The Sanskrit Dhātupāṭhas, (Deccan College, Poona, 1961), p. 211
४. G. B. Palsule, A concordance of Sanskrit Dhātupāṭhas, (Deccan College Poona 1955) p. 168.
५. G. B. Palsule, Op. Cit, p. 132.
६. G. B. Palsule, The Sanskrit Dhātupāṭhas, pp 243-245.
७. युधिष्ठिर मीमांसक, दैवम्-पुरुषकारवार्तिकम्, पृ. ६४, पाटी ८.
८. G. B. Palsule, The Sanskrit Dhātupāṭhas, p. 238.
९. G. B. Palsule, Ibid, p. 221.
१०. G. B. Palsule, Ibid, p. 234.
११. G. B. Palsule, Ibid, p. 150.
१२. युधिष्ठिर मीमांसक, क्षीरतरंगिणी, पृ. २९८, पा.टी. ३.

संक्षेपसूचि

उ.	उणादिसूत्र
कवि.	बोपदेव रचित कविकल्पद्रुम (धातुपाठ)
क्षीत	क्षीरतरंगिणी
धाप्र	धातुप्रदीप
माधव	माधवीया धातुवृत्ति

संदर्भ ग्रंथोनी सूचि

१. के. जी. ओक (सं) क्षीरस्वामीकृत अमरकोशटीका अमरकोशोद्घाटन, पूना, प्रथमावृत्ति, १९१३.
२. पं शिवदत्त दाधिमथ (सं) भानुजी दीक्षित कृत अमरकोशटीका, व्याख्यासुधा, दिल्ली, द्वितीय संस्करणम्, १९९५.
३. पं. आशुबोध विद्याभूषण (सं) कविकल्पद्रुम-धातुदीपिकाटीका, प्रथम संस्करणम्, १९८०, कलकत्ता.
४. युधिष्ठिर मीमांसक (सं) काशकृत्स्न धातुव्याख्यानम्, वाराणसी, सं. २०२२.
५. युधिष्ठिर मीमांसक (सं) क्षीरतरंगिणी, अजमेर, द्वितीयावृत्ति, सं. २०१६.
६. युधिष्ठिर मीमांसक (सं) दैव-पुरुषकारवार्तिकम्, अजमेर, प्रथमावृत्ति, सं. २०१६.
७. युधिष्ठिर मीमांसक (सं) धातुप्रदीप, बहालगढ़, प्रथमावृत्ति, १९८६.
८. पंडित शिवदत्त शर्मा (सं) निरुक्तम्, मुंबई, संवत् १९८२.
९. शास्त्री द्वारकादास, माधवीया धातुवृत्ति, वाराणसी, द्वितीयावृत्ति, १९८३.
१०. मुनि गुणविजय : हैम धातुमाला, अहमदाबाद, प्रथमावृत्ति, १९२७.
११. Theodor Autrecht (Ed.) The commentary on the Uṇādi Sūtras, Bonn, 1859 A.D.
१२. G. B. Palsule, Kavikalpadruma, Poona, 1954.
१३. G. B. Palsule, A Concordance of Sanskrit Dhātupāṭhas, Poona, 1955.
१४. G. B. Palsule, The Sanskrit Dhātupāṭhas, Poona, 1961.
१५. K. V. Abhyankar, A Dictionary of Sanskrit Grammar, Baroda, Third Edition, 1986.

•